

СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ ПОРТРЕТИ НА ИВАН ХАДЖИЙСКИ

ГОРДАН ВАСИЛЕВ

Периодът 1937—1940 г. е особено интензивен за Хаджийски. Той не само бързо усъвършенствува авторското си умение, техниката на боравенето със словото, но разгръща и жанровия си диапазон, стремително се приближава до своята основна творба — „Бит и душевност на нашия народ“.

През 1937 г. във „Философски преглед“ се появяват три негови публикации и всяка от тях бележи отделна жанрова и стилстична линия. „Историческите корени на нашите демократически традиции“ представлява своеобразна съвременна политическа проповед и може да се приеме за един вид продължение на публицистичната дейност от предишния период в развитието на автора. „Върху бита и психологията на нашето еснафство“ е пряк предшественик на голямата творба, първо навлизане в съкровената тема на Хаджийски, фрагмент, който след това ще се разгръща в многопластово произведение.

През есента на същата 1937 г. е отпечатана третата рожба на тази плодотворна година: „Из философията на съвременния затвор“. Авторът е поставил подзаглавие: „Наблюдения и размишления върху неговото възпитателно въздействие“. В самия текст още в началото срещаме предупреждение и самоопределение: „В настоящата статия е даден превес на живия непосредствен опит“, а на последната страница се дава наново косвена самохарактеристика: „аз смятам, че изнесените факти с достатъчна сила *внушават* убеждението...“ Подобни обяснения показват, че авторът се замисля върху жанра на произведението и върху въздействието, че не е равнодушен към ефекта.

Творбата е разделена на девет части. В сравнение с „Историческите корени“ този текст не разчита на интонационно разнообразие, на акценти, а е построен в равна, неутрална, като че ли осведомяваща интонация. Напълно отсъствуват въпросите, анафорите, а с това липсва и предпоставката за възходящи или низходящи градации. Авторът действително е заел позицията на наблюдател и тълкувател.

Първата част още със самото си начало сочи конкретност — напомня скорошно събитие, очевидно коментирано доста оживено в обществото: помилванията по повод раждането на престолонаследника и последвалото засилване на престъпната дейност. Всъщност функцията на това напомняне е да замести въпроса: защо това е така?

В края на тази възпитателна част се прибягва до рязък стилстичен преход. След като е говорил за научни работи с общоприетата терминология — явление, организация на наказанието, — след като

се оплаква от липсата на статистика върху причините на престъпността, авторът заявява: „Аз съм принуден да започна с престъпника от момента, когато зад гърба му изтракват железните врати на затвора.“

Изцяло информативна е втората част — какъв е съставът на затворниците, къде са настанени. В този къс текст се намесва обаче и познатата ни вече композиционна съставка: изброяване с изненадващи съседства: „започнали с малки кражби на дрехи, вехти жезла, тръби от нужници, чувалче брашно или кюмюр, с измамвания на навъни селяни чрез фалшиви пендари, тенекиени бръснари, „унде попа“ и скрито имане...“ По-нататък в творбата изброявания се явяват още няколко пъти.

По-надолу авторът включва нова съставка: цитат с функция на пример, позоваване. Единият е известният стих от „Ад“ — да се остави всяка надежда, вторият е затворническа мъдрост: „Затворът създава престъпници.“ В други части се въвеждат цитати с пряка реч, например думи на „директора“ на банка и др.

Гези съставки нямат самостоятелно звучене, те не се усещат като нехомогенни спрямо неутралното осведомително изложение. Но те дават сигнал за друг вид обобщеност, подсказват да не се чакат научни формулировки.

Третата част разглежда затвора като страдание. И започва с един парадокс, който отново напомня за точната социална ориентираност на автора: за мнозина затворът се превръща в „сигурна и безплатна квартира с отопление и осветление...“, „явява се като едно своеобразно благодеежие“.

След това Хаджийски изтъква, че „затворът преди всичко скъсва връзките на затворника с външния свят“, за да изненада с нов парадокс: „На мнозина затворът не разбърква никакви техни планове за бъдещето.“

Пак в тази част се сочат причинителите на това страдание — отделянето от външния свят, скъсването на нравствените връзки, невъзможността за полов живот. Но това са неща познати, едва ли биха прозвучали като откритие. После авторът дели затворниците на две категории. Но не и в това е силата, внушението.

Като споменава за скъсването на нравствените връзки, Хаджийски не теоретизира, а веднага прибегва към нагледност: „Не е рядко да видите над някое затворническо легло една проста, но грижливо изработена рамка, чиито оскъдни украшения изразяват всичките усилия на едно въображение, искащо да въплъти в тях обичта, която го свързва с оградения образ на жена, дете, любима.“ С тези редове той постига един сумарен, но конкретен образ на страданието от разкъсаните нравствени връзки. Това е специфичен похват, който има социологическа същност и репортажна форма. Зад това посочване се позозира обобщено явление.

Непосредствено след горната фраза равнището на конкретност още повече се повишава — разкрива се действителен случай и действително име — „опасния цар на чекмеджетата бай Митьо“: „Твърде често неговите очи се пълнеха с искрени и трогателни сълзи за русата главица на неговото малко момиче...“ Свидетелското минало неосвършено време се връзва изненадващо на това уж чисто научно изложение. Чрез този разказвачески похват авторът постига достоверност, препраща своя текст в зоната на документалното.

И това наистина е така. За Хаджийски описваната обстановка не е непозната, нито е била предмет на наблюдение от страни като външен посетител. Професията му допуска и подобно предположение. За него обаче затворът е преживелица, която е атакувала не нравственото му самочувствие, а въображението. Той току-що е излежал присъда от три месеца като политически затворник в описвания Централен затвор, а е успял да се отскубне от втора, прекарвайки малка част от наказанието, след общото помилване, за което споменава.

Появата на двете последователни творби, в които главен суровинен материал са лични впечатления и преживявания (за еснафите и за затвора), говори, че Хаджийски вече разгръща своята особена дарба, схванал е, че силата му не е толкова в абстрактната теория, колкото в конкретното наблюдение, впечатление, изображение и най-вече в съчетанието им, което води към своеобразно стилистично и жанрово напрежение.

Представителни за неговия подход са определенията на двете групи затворници. Отново никаква формулировка и дори най-бегло действително определение. Всичко е сведено до конкретност. Характеристиката е или чрез пример, или чрез изброяване на качества, липси и т. н. Едната група, която гледа на вестника „като хартия за контрабанд-цигары“, „никога не е виждала в лицата си през два дни парче месо“, „никога не е спала на дюшек“, „не е виждала чиста риза на гърба си“, „отдавна е била в несмушавано съжителство с въшките и в побратимство с дървениците и бълхите“ и т. н. Кolkото посочванията се натрупват, толкова се увеличава напрежението спрямо очакваната определителност — другия пласт в текста. За да завърши пасажът с образ в хумористичен план: „радостния шум, който превръща техния обед в едно своего рода хотентотско пиршество“.

Очакваме подобни изблици и при втората група. Но чувството за мярка не изневерява на автора, той не повтаря изобретенията си, и то в съседство, та да убие ефекта им. Втората група затворници е представена в по-описателен план: „с мъка понасят лютивия и остър вкус на затворническата чорба“, „едва изтърпяват задушливия въздух“, „не могат да спят от дървениците и бълхите“, „постоянно е заседнало отвращението от вида на въшките и общите нужници“ и т. н. И тук отново изненада: завършекът на това представяне съвсем не е неутрален, но вместо хумористично уподобяване изниква наблюдение с афористичен заряд: „свикване и нагаждане, на каквото винаги е готова приспособимата човешка природа“.

Афоризмите имат пряка функционалност в този и последвалите текстове на Хаджийски. Да оставим настрана тяхното често пъти силно самостоятелно звучене: „Правовият ред е създаден, за да се нарушава от едни безнаказано, а от други с риска да бъдат наказани“, „Върху късовете хартия и метал, които ние наричаме пари, никога не остава калта на престъплението, с което те са добити“ и пр.

Афоризмите в тъканта на подобно произведение съвсем не са мъдри прозрения, избликнали неочаквано и за самия си създател. Те безспорно са резултат на рано съзрял житейски опит, но едновременно с това са и чисто жанрово порождение. В постоянния стремеж да постигне обобщен социален характер, текстът гравитира към особена литературно-философска форма, твърде рядко появяваща се, защото изисква специално дарование, определена обществена обстановка, културна среда и още редица предпоставки. В „Авторитет,

достойнство и маска“ се проявяват отделни белези на този литературен вид. В периода си на зрялост Хаджийски твърде умело гради своите „характери“, неизбежно съчетавайки ги с размисли, с афористични изводи, подобни на максимите на Ларошфуко.

Функцията на афоризма в произведенията на Хаджийски е органична, а не самоцелна. Това е естествен извод и обобщение на предварително натрупани конкретни примери и наблюдения. Опирайки се на тях, авторът постига едновременно сумиране на посоченото, яснота и убедителност, ефект в края на даден словесен период и чак тогава по-голяма или по-малка трайност на обобщението, самостоятелна значимост.

Сходни по функция са изобилните синтезни наблюдения и обобщения. Те са нещо като вариант на афоризмите или подготовка за тях, своеобразни стилистични мостове: „В затвора има повече служби, отколкото в кое да е друго ведомство“, „Затворът си има своите съсловия и мярката за благородство... е тежестта на извършеното престъпление“, „чувството за честолюбие като че тук е по-силно и поболезнено“, „в затвора левът се котира като долар“, „тази чисто българска проява — да се драска по всяка бяла празна стена“ и др.

Това е единият композиционен полюс на творбата. Другият — пределната конкретност — са действителните имена, също изобилни. В едни случаи това са криминални знаменитости, като Манаси Германски, Америката, Пържолата. В други — лица, известни от неотдавнашни шумни съдебни дела — престъпници или полицаи, в трети — имена на писатели, чиито книги се намират в затворническата библиотека, с ироничното напомняне, че „са успели да ги прокарат пред Министерството на правосъдието“, и др. Върху подобна полюсна постройка на постоянно раздвоение между пределна конкретност и синтезираща афористичност се разгръща текстът на есето за затвора.

Междинни звена са кратките примери, картинни фрагменти: в част трета — за царя на чекмеджетата бай Митьо, в част четвърта — хумористичните описания на мнимия прокурор и мнимия лекар, които се гаврят с новациите, в част пета — за беседите на свещеника и за църковния хор от затворници, дирижиран от вулгарен убиец, в осма — за селяните от село Бистрица, които признали, че са убили пастирчето си, а то през това време „свирело на дудук в друго село“, за полуделите от „енергичен разпит“ бивш студент юрист и бивш юнкер и особено по-удължената история от последната девета част — за крадеца на брашно от Трънско, защото на нея е поверен финалът на творбата. Тази „философия на съвременния затвор“ завършва чрез думите на момчето: „Господин съдия, осъди ме, колкото обичаш, само едно те молим: осъди ме така, щото да ме пуснат пролетта, оти иначе пак ще откраднем.“

Тези картинни представяния не са само примери, нито само композиционен похват. Те засилват документалното звучене, а същевременно в тях се корени и своеобразно обобщение, постигнато от автора и чрез находчивия подбор, и чрез пределния лаконизъм на фрагмента, за да не се открие той самоцелно и да не причини композиционен срив.

От друга страна, тези разнообразни като съдържание, но еднотипни от жанрово гледище фрагменти, появяващи се настойчиво и почти ритмично в текста, имат не само допълваща, пояснителна стойност. Те са равноправна и неотделима част от изграждащия характер

на някаква група лица. В своеобразните социологични портрети на Хаджийски конкретната документалност или сюжетността не са случайно попаднало градиво, те са самата тъкан, неотделими.

Те са пределно обобщени и се стремят да достигнат максимална краткост на съобщението. Но дори в този тесен терен авторът намира начин да натовари с допълнителни значения, със стилистичен нюанс възловите понятия. Когато езикът не му предлага подходяща дума и би го принудил да изяснява чрез цяла фраза, той прибегва до словотворчество, обикновено сполучливо: „първопрестъпник“ (за разлика от рецидивист), „предзатворни чувства“ и др.

Но какво в края на краищата ни предлага тази „философия на съвремения затвор“? Първата и втората част са въвеждащи и информативни. Третата разглежда затвора като страдание, четвъртата — като причинител на страх и срам — въздействията върху човешката психика. Петата показва, че затворът не „упражнява никакво умствено, нравствено или правно въздействие“. Шестата разкрива как новакът се превръща в закоравял престъпник (т. е. цитираната в началото затворническа мъдрост се оказва основателна). Тук тя е перифразирана и обяснена: „Затворът се превръща за него в едно училище за престъпност, в което четат лекции доста добри специалисти.“ Непосредствено след това парадоксално заключение авторът прибегва отново към своя обикнат похват — подробно изброяване в несъвместими съседства. Той обхваща различни зони от живота навън, на свобода, за да покаже как там престъпността се шири безнаказано:

„Тук той узнава как се произвеждат търгове; как се подписват разписки за неполучени суми, за да се раздели законно оформената плячка; как адвокати изнудват клиентите си; как съдии си набавят валута на черната борса; как полицаи с присъствието си правят прикритие на съдружниците си крадци, а след това смазват (чрез енергичен разпит) с бой някоя жертва, за да признае извършената кражба; как се подкупва печатът; как той изнудва хората; как се фалшифицират избори; как се правят умишлени фалити; как се обрабват чуждестранни дружества и какво ли не още.“

Следващата седма част е посветена на затворническия режим, управление, вътрешен ред и т. н. С много белези се намеква, че този ред отразява нещо от реда вън, от неговите несправедливости, от неговата бюрокрация, от шпионирането, и в края на краищата — еднаквата несправедливост. Не току-така са поставени в съседство приведеният цитат и началото на седма част.

По този начин е подготвена заключителната девета част. Очакваме там съждения за затвора като институция, за ролята му и т. н. Отново, както и в други творби (например в „Оптимистична теория“), отказ от заключение и съвсем прозрачен намек: „липсва възможност то да бъде изразено в неговата пълнота“, т. е. цензурата няма да допусне едно критикуващо основите на капиталистическата система обяснение. Но за да бъде напълно ясно къде авторът вижда причините и начина за промени, той показва, че те не се коренят в затворническото устройство: „Радикалното разрешение на въпроса за престъпността не може да се търси в тесните рамки на днешната наказателно-правна система. Въпросът не е правно-догматичен, а социалнополитически.“ От ясно по-ясно, но Хаджийски не може да остане при едно сухо напомняне и малко по-надолу стига до своето афористично внушение: „Преди да се решат задачите, които животът въз-

лага на затвора, трябва да се реши задачата на самия живот.“ След това е разказана историята на младежа от Трънско — значително удължена, с пряка реч и т. н., за да послужи едновременно и като пояснение към афоризма, и като поанта, и като ключ за дешифриране на жанра.

Оказа се, че отново сме имали работа със социална полемика, с един скрито полемичен текст, макар той да избягва интонациите на полемиката, а да имитира спокойно и обективно философско, научно разглеждане на такъв щекотлив въпрос като затворническия.

Авторът никъде не говори за политическите затворници, дори изрично подчертава, че няма предвид тях. Но не се иска много прозорливост, за да се схване, че условията за живот в затвора, както са представени за криминалните, не могат да бъдат други (освен по-лоши и по-тежки) за политическите. „Енергичният разпит“, споменат на два пъти за криминални случаи, съществува в номенклатурата на похватите, изтъкнати от този уж чисто научен и незаинтересован текст. А зад него остава неизреченото: как ли се прилага „енергичният разпит“ при политическите!...

Хаджийски бе стигнал до идеята за подобен публицистичен трик в един от ранните си фейлетони във в. „Вик“ — там говореше за изтезания на криминални, а в съседство поставяше имената на политически жертви, за да включи асоциативна верига.

По своя жанр текстът на „Из философията на съвременния затвор“ се движи между документалното свидетелство и социалнопсихологическия портрет на малката група — с общите характеристики, но и с противоречията, йерархизацията. Не е пропуснато и значението на отсъстващата околна среда, т. е. външния свят, нито отношенията с противостоящата група — персонала на затвора, който се подозира в текста, имплицитно получава своята характеристика.

Авторът моделира социални характери в непрекъснато съседство с конкретни лица и имена. По този начин текстът странно се раздвоява. Напрегнатото единство между тези два елемента образува жанровата основа на творбата. Афоризмите, близките до тях синтетични наблюдения с философска основа показват също, че произведението е насочено не толкова към научна систематичност, колкото към изобразително обобщение, в което преобладават социалнопрактическите и естетическите цели.

След това прекарва на обучение в казармата 75 дни, в края на 1939 Хаджийски успява за кратко време да напише замислената още там творба. В пощенска картичка до професор Спиридон Казанджиев той споделя:

„Уважаеми г. Казанджиев, аз съм вече млад войник. Една от научните ми мечти беше да мина през казармата, за да събера конкретни материали върху психологията на дисциплината и върху рефлексите на покорство, които лежат в основата ѝ. Прочие, след излизането си ще Ви поднеса една от хубавите си студии. Моля да ми съобщите какви книги на български има върху тоя въпрос, писани от военни. Благодаря Ви. Оставам с отлични почитания. Ив. Хаджийски, II взвод, III рота, 13 Рилски полк, Кюстендил.“

Картичката няма дата. От печата личи: „Земен, 9 ноември, 1939.“ На гара Земен тогава работи съпругата на Хаджийски. Вероятно той се е отскубнал някой неделен ден и оттам е отправил своята молба до професора по психология. „Психология на военната дисциплина“

е отпечатана в началото на лятото 1940, за да прикове вниманието на мнозина български интелекенти и да остане задълго споменавана като една от най-ярките прояви на своя автор.

В архива на проф. Сп. Казанджиев (БАН, фонд 40-к, оп. 1, арх. ед. 562) се пази оригиналът на статията, написана върху половинки листове, на гърба на които преди това са съставяни заявления или други адвокатски материали. Очевидно Хаджийски е излял творбата си направо в този вариант и после е нанесъл поправки с мастило, без основна преработка и цялостен препис. Наборът е бил извършен по този ръкопис, а цензурните съкращения са правени върху коректура. Отстранените пасажы бяха открити след сравнение между ръкописа и отпечатания текст. Творбата бе обнародвана в пълнота през 1986 г. в книгата „Гражданска смърт или безсмъртие“.

Въпреки осакатяванията, направени от военната цензура, „Психология на военната дисциплина“ наистина е произвела фурор в културните кръгове.

Първите шест части (около четвъртина от целия текст) са общи постановки и до голяма степен имат реферативен характер. За тогавашния читател те са били интересни вероятно със самото въвличане в една оградена с високи зидове тема, а също и с щедро то поднасяне на културеми. Всъщност всяка от тези части е една разгърната култура.

Първата се занимава с отношението общество—държава—подчинение. Под линия внимателно е подсказано „благодарно за науката сборище от въпроси: за изкуството да се управлява, за процесуалните човкати на демокрацията и автокрацията: класическият маньовър на демокрацията — правителство и политически резерв (опозиция) и единоначалието и култа на силната личност при автокрацията; за обработката на общественото съзнание, за връзката между управлението и вестникарството, изкуството, науката, религията, образованието и пр.“. Авторът много добре знае, че при обстановката на личен режим, когато демократичните институции са заличени, когато всички открито демократични вестници са спрени, тези проблеми не могат да бъдат обсъждани, но с изреждането им той напомня тъкмо това и се възползва от малък процес, за да загатне своето вътрешно становище и поставя важен проблем: за манипулацията. До известна степен това дължко посочване под линия още на първа страница служи като код, за да се схванат иденте и разбиранията на автора по-нататък. Защото пояснението е поставено при едно смиване едва, иронично отграничение — „общественото равновесие, доколкото то е налице“.

Съпоставката между армията при робовладелското общество в Рим, средновековните наемни армии и войската след изграждането на националните държави заема втората част. Особено показателни са тук отново бележките под линия. Най-вече косвената съпоставка и направо противопоставка: „Силното национално единение през епохата на Българското възраждане даде четнишките движения, встаническата армия през Април 1876, опълчението през Освободителната война, изградени изключително върху самодейността.“

Тази фраза е съвсем естествено продължение на казаното в основния текст и нейното място е там. Но тя е откъсната изкуствено като пояснение под линия, за да се намали силата на противопоставката между Възраждането и по-късния период, за който авторът каз-

ва, че „недоволството от породените обществени различия, изразено в обществени борби, хвърли сянка върху първоначалното национално въодушевление и пречеше за пълното нравствено обединение на нацията“.

Тук Хаджийски пропуска възможността да фиксира този преход чрез пример напълно в неговия стил: при войната през 1885 и при обявяването на Балканската война през 1912 не са изпращани повиквателни — мъжете, дори и момчетата се втурват сами към казармите и сборните пунктове, пътувайки дори от чужбина. При влизането на България в Първата световна война (октомври 1915) мобилизацията става с повиквателни, с принуда, с реквизиции, има дори бунтове.

Третата, четвъртата и петата част от произведението са посветени на общопсихологически въпроси — личност и душа, съзнание и сетивност и т.н. Използвани са постановки на Спиридон Казанджиев и на академичната психология. Дадени са и общи понятия за казарменото обучение, като се цитира статия на Антон Разсуканов от „Философски преглед“. Изобщо в тези части на творбата преобладава популярно изложение на специални познания.

Шестата част е посветена на облеклото и промяната на външния вид на войника — остригане. С въпроса за облеклото и неговата роля в обществото Хаджийски се бе занимавал още в дебютната книга по разни поводи. Малко по-късно той участва в диспут на тема „Облекло и мода“ и резюме от неговото изказване се появява в печата. Сега той използва някои от вече формираните постановки и примери. Тази преходна част носи известни белези и похвати от стилистиката на Хаджийски: „Косата се стриже не само, за да не бъде сборище на въшки, пърхот и мръсотия, но и за да допринесе за уеднаквяването на войниците.“ Явява се и синтезирано наблюдение, приближаващо се до афоризма: „Докато от дрехите съдим за общественото положение на личността, от лицето съдим за нейния ум и нрав.“

Но ако цялото произведение бе останало на такова равнище, в подобна реферативна и интерпретационна зона, днешният читател едва ли би се интересувал от него.

Встъплението от шест части действително е поудължено, но авторът не пропуска каквато и да е възможност, за да намекне, че понататък нещо ще стане, че тази увертюра в наукообразен стил явно е необходима. А точно заради тези въвеждащи страници към него се отправят идеологически укори от изследвачи, които не долавят двойствената им функция, скрито ироничното отношение на автора към откъснатите от реалността абстракции на психологията. Обвиняват го, че „попада и под влияние на психологията на Вилхелм Вунд и нейния най-ревностен привърженик в България проф. Сп. Казанджиев. За това чуждо идейно влияние решителна роля изиграват неговите близки връзки с проф. Сп. Казанджиев, който му е бил преподавател в Софийския университет. За влиянието на психологията на В. Вунд и Сп. Казанджиев върху Хаджийски голям дял има и проф. Димитър Михалчев“.

От седмата част всъщност започва истинското произведение на Хаджийски. Действително то е построено върху психологически наблюдения, но няма нищо общо с равния, дистанциран научен стил, нито пък ще срещнете в него каквато и да е формулировка от тра-

диционен тип. Да не говорим за терминология, макар че авторът борави и със сравнително устойчиви понятия.

От седма част нататък текстът по общи жанрови особености надобява „Из философията на съвременния затвор“, но постига значително по-плътнo психологическо наблюдение и самонаблюдение, пообхватно представяне на типажа, блика ирония в широк спектър — от добродушно-състрадателна до хаплива и презрителна.

Всяка част има собствена тема и авторът използва подходящи оръжия от своя вече разработен и овладян стилистичен арсенал. В седмата част например Хаджийски още в първите редове дава в курсив основния въпрос — „прекъсване на умствената връзка между старата и новата личност“, но в действителност тази част би трябвало да носи наслов „войнишкото бързане“.

След една лаконична формула: „За да бъде винаги зает, войникът трябва да почва всяка работа, пет минути преди да може да свърши старата“, се начева сценка, която да онагледява казаното: от свиренето на тръбата в шест и половина сутринта, през целия изпълнен с тичане и бързане ден, до сигнала за вечерна проверка. Всекидневнието на войника е представено стегнато, енергично, отзивисто. Няма време дори за хумор. В самото представяне личи задъханото бързане, страхът, че ще закъснееш. В това проследяване почти не е останало място за друго освен за глаголи.

Ако се вземем внимателно в тази част, ще забележим, че сценката, която има уж помощна функция, заема по-голяма част (60%) от текста. В действителност тя е центърът, тя е наситена с емоции и внушение, а обобщението е коментар към изображението. От неутралната си осведомителна позиция авторът превключва на активна, откровено свидетелска и участническа позиция, разказва в сегашно време и с това придава още повече динамика на и без туй пренапрегнатия войнишки график. В тази сравнително дълга (спрямо подобните компоненти в предишните произведения) сценка от 32 реда авторът не се е решил да вмъкне дори една фраза, с която да поясни, че той самият току-що е изживял цялата тази главозамайваща бързаница. Не само за да не загуби темпо, но и за да остави внушение за общовалидност. След прочитането вярваш, че наистина с всеки войник е така.

Колкото до напомнянето, че това не е измислица, а преживяно на собствен гръб, авторът няма да пропусне по-нататък, и то няколко пъти да го изтъкне. На едно място той доверително ще напомни: „Всеки, който е минал това чистилище, добре ме разбира“, и така ще подскаже документалността на своя текст, защото науката от традиционен тип описва и обяснява, а не апелира към опита и впечатлението на читателя. Тук се таи, разбира се, и намек за недоизказаност: а колко още неща има, за които не може да се спомене...

На друго място авторът откровено ще признае известна ограниченост на своите впечатления, съпровождайки това със самопреценка без самоизтъкване, с достойнство: „Ние служихме в една напреднала възраст, която дава едностранично гледище, макар че, от друга страна, *пресилвайки* нещата, то ги прави по-релефни.“ Авторът е дал в курсив „пресилвайки“ и, струва ми се, настоява на литературността на своята творба, защото науката не търпи пресилванията, а литературата, напротив, си служи с тях, за да направи нещата по-зрими.

В поредицата от пръснати из текста напомняния за личното присъствие, преживяване, участие има и автохарактеристика, единствена

в цялото творчество на Хаджийски: „Лично на мене, доказаня рѣбат и чепат индивидуалист...“ В това като че съвсем не на място вмъкнатото „доказаня“ се крият наслоения от преживелици и взаимоотношения в културната среда на автора. То е едновременно укор към някоя негови съмишленици, а също ирония към своя дребнособственчески произход. За читателя е съвсем ясно, че авторът никъде не е доказал своя индивидуализъм. Тази вметка е понятна за посветените в борбите и споровете четири години преди това, през 1936, около седмичника „Кормило“, когато от комунистическата партия са изключени Христо Радевски, Георги Караславов, Александър Жендов и Младен Исаев, а Хаджийски, Вапцаров и редица други сътрудници на вестника остават за известно време без трибуна. В предговора към изданието на „Бит и душевност“ от 1945 г. се споменава за „увлечението му около литературната кормиловска афера“ и този следсмъртен укор потвърждава, че и Хаджийски е подкрепял позицията на редакторите, оценена навремето като индивидуалистична и неправилна.

Колкото до „рѣбат и чепат“, за това читателят може да се догади от самите произведения — енергични, незагладени, остри, т. е. рѣбати и чепати в най-добрия смисъл. И такава е съдържанието на „индивидуалист“ в случая, то обозначава — не сив, не стаден, не безличен. В представянето на своя характер Хаджийски не е пресилил — мнозина негови познайници не пропускат да изтъкнат в спомените си преди всичко тези му качества — яркост, нестандартност на характера. Един негов съученик, д-р Цанко Мондешки от Троян, го нарече в разговора ни „драка, но без да бъде карезлия“, опитвайки се да обрисова образа на момчето Хаджийски.

В творбите на Иван Хаджийски почти навсякъде се усеща присъствието на автора, подозира се неговият профил, но тук, в „Психология на военната дисциплина“, той се показва непокрит на няколко пъти и стига на едно място и до назоваване на името си, до посочване на заниманията си в момента — мисълта за федерация на Балканите като единствен изход от дълголетните противоречия, кръвопролития и недоверия (статията „Балканското единство“, 1939) и осъществяваната точно тогава работа за Априлското въстание (излиза в „Изкуство и критика“ в края на 1940). Това цитиране на собственото име става в част осма, посветена на връзката между личността и името. Там авторът разкрива рязката промяна при влизането в казармата: „Ти не си Иван Хаджийски. Ти си едно неистово (в началото) изревано: — Аз, господин поручик, млад войник Иван Хаджийски!“

Вмъкването на собственото име не нарушава стилистичната плавност, то е един от поредицата примери — цитирания. Първият е безличен: „Аз, господин подофицер!“, вторият е собственото име, а третият е разгърната серия отговори, подплатена с добродушен хумор към попадналия в несвойствена среда човек и зъл сарказъм към институцията:

- „— Аз, господин поручик, млад войник Ваце Гелов.
- От Доброславци, господин поручик.
- Търговец на брашна и трици, господин поручик.
- Гъй верно, женен, господин поручик.
- Две деца, господин поручик.“

Тежкото положение на този баща на две деца, търговец, а млад войник, е подсказано с лека ирония към името. Непрестанното повтаряне на „господин поручик“ е изтъкване на военната етикеция, на за-

дължителното титулуване, но то се превръща в осмиване на авторизма, в сатира над властващата върху човека социална инерция, възплетена в институцията на казармата. А отсъствието на въпроси между тези пет нанизани един след друг отговора е многозначещо. В първия план — въпросите са ясни, във втория — те са безсмислени, механично уеднаквени, затова — ненужни.

Три бляскави фрагмента държат като стожери разнородния материал на част осма. Тя започва с малко натуралистично описание, но то е съвсем на място, за да покаже усещанията при първите часове в този нов за човека свят: гола глава, пърхот, пъшкане... И наблизо след това контрастно напомняне:

„Аз — тази свещена дума на днешната епоха, която е обикновено начало на нашите изречения; която ние произнасяме с такова самопочитание; в която влагаме всичките тонове на нашето същество: галено „аз“, когато сме нежни, гордо „аз“, когато се чувстваме герои, строго „аз“, когато заповядваме, смело „аз“, когато плашим, страховито „аз“, когато се боим, смирено „аз“, когато търсим помощ — това „аз“ тук е едно за всички, за всички случаи, за всяко време — високо, гръмко изречено...“

Този фрагмент не е само контрастна съпоставка в дадения текст. Той постига внушение за човешкото същество в онази епоха. За разлика от неговия далечен предшественик Теофраст българският му последовател си служи с разнообразни модерни оръжия, не остава при прякото посочване, при избронтелната характеристика. И същевременно разкрива непознат за древния писател характер — интелегента от ХХ век, раздвоен, с много лица, дори с много личности.

Вторият фрагмент е посветен на името:

„И името, това висше обозначение на личността, напънала се да се очертае на фона на всемира и на историята; за чийто блясък ние сме готови да мрем; чийто послесмъртна участ и продължение ние се мъчим да обезпечим с всички средства — от драсканиците по нужниците до паметниците на площадите; което, за да видим напечатано във вестниците или написано в някои покани и списъци, сме готови да заложим живот, младост, чест, съвест, жена, деца — няма този тъй важен прицел може да бъде пренебрегнат и пощаден?“

Това е допълнение и обогатяване на типа, шрихиран в отклонението „аз“, то вече изяснява същността на една разновидност — егониста.

В самия край на тази осма част авторът отлива трети фрагмент — за речта:

„Ние непрекъснато се препреживяваме в говора, преразказваме се, чрез него изразяваме всички промени, трепети и възбуждения на нашата личност: със своя тон, сила, бързина, тембър, говорът, който ние сами непрекъснато слушаме, с непрестанна съставка на всички наши преживявания, на цялата история на нашето „аз“. По този говор, който е обикновеният начин да се изкажем и влезем във връзка с другите хора, ние и в тъмно можем да разберем душевното състояние на говорившия — толкова дълбоко той е вгнезден в нашата личност и нейното самосъзнание.“

Говорът като характеристика на човешката личност е анализиран и пресъздаден вече без нотка на ирония, а с проникновение, присъщо на опитен риторик, с подем, достоен за убеден хуманист. Хаджийски не само умее да приложи на практика в своите текстове — където е нужно, — похватите на риториката, за да бъде убедителен.

увлекателен, внушаващ, но успява да изгради посвоему образа на говора, на този инструмент за изказ и убеждаване на ближния. В пасаж от няколко реда е пресъздаден характер не на човек, не на социална група, а на явление, на човешко качество.

Това е един от върховете в творчеството на Хаджийски и в случая военната дисциплина е само повод за този утаяван дълго в мисълта и въображението изблик.

В тази творба на Хаджийски подобни фрагменти, които са наблюдения — характеристики или направо характери, — никнат в почти всеки раздел: за войнишката умивалня и трапезария, „двете горещи бани на гордостта“, за прословутото, „чудно и дивидно“ шкафче, за заспиването и събуждането във всекидневието — остроумен и динамичен портрет на средния гражданин, скициран предимно чрез глаголи: „прозяваме се, мечтаем, обмисляме какво ни чака през деня, радваме се на успехите си през миналия ден или доизживяваме огорченията си от неуспехите. . .“

Особена разновидност в това произведение са кръстоските от характеристика и сюжетна сценка, които преди това са съвсем ясно разграничени като отделни съставни елементи.

Първокласна находка от този вид е сценката-характеристика на войнишкия нужник (авторът точно е поставил тази дума вътре в описанието, а отгоре в подзаглавието е употребена цивилизованата дума „клозет“). Достатъчно е да се посочат само няколко от глаголите в съседство, както са в самия текст, за да се схване силата на виждане и изображение: „... трябва да чакаш, обкръжен с миризма, някой шишко, който цял час пъшка, грухти, шава, намества се, чеше се, надува се, става бавно, търси си долните гащи, копчетата, колана и след като се огледа и опипа най-внимателно, освобождава тъй нужното малко пространство.“ Това картинно и миризливо въведение е последвано от анализ и наблюдение в рязко контрастен сериозен тон: „И вие ще видите как в началото тези хора влизат, стоят малко с извърната глава, излизат с потресен вид. . .“

Сходно по изграждане и не по-малко внушително като ефект е отклонението за положението „мирно“ в строя, съчетало пронизващо наблюдение, замах на изображение и невероятен лаконизъм. Също — отклонението „Иде началник“.

Постоянна съставка и в „Психология на военната дисциплина“ продължават да бъдат примерите-сценки. Те настойчиво започват да изместват всички други елементи от XIV част нататък. Цялата част XV, може да се каже, че представлява една разгърната сценка — как войникът непрекъснато иска разрешение, почти без междинни обяснителни или други текстове. И след картечната серия от тирета за пряка реч финалът изненадва чрез напомняне, което слага капака: „Най-сетне войникът дори на баня и театър ходи в строй.“

Илюстративните примери у Хаджийски винаги се стремят да се превърнат в сценка и когато композицията не би се разстроила от тях, а ги поглъща като естествени съставки, те се натрупват по няколко, дори непосредствено един след друг: за войниците от древна Спарта, случката, разказана от бащата на автора, и историята с Цачо Сяров от Ловеч (част XIX), за влизането на запасен офицер в учреждение, за чиновниците, които вземат войнишки стоеж при разговор с началник, макар и по телефона, за машиналният отговор „Тъй върно!“ при посещение в банка, осанката на чиновник при разговор

е подчинен и смиреният му вид пред началника, за съпруг с нещастен брак („сякаш вони разлагащ се труп, който трябва да бъде носен на гръб цял живот“) — как е у дома и как се чувства в кръчмата с приятели (последната част XXI).

И това произведение недвусмислено се отказва от научно аналитичен завършек с натрупване на доводи, с обобщение и заключение и т. н. Финалът иде веднага след примерите с нещастния съпруг и се състои в едно изречение: „На тази основа, само че с много по-дълбоки корени, е изграден войнишкият комплекс, който съдържа в себе си една от тайните, крепящи армията и държавата.“ Ако сме очаквали логично и строго определение, оставаме измамени, защото финалът настоява, че това си е „една от тайните“, че тайната на Лионския автомобил си остава тайна, както гласеше финалът на един дълъг виц от време на моето студентство. Но работата е там, че авторът много добре съзнава колко внушително е показал сглобките на машината, пейните механизми и податливостта на човешката природа и човешкия организъм към цялата тази формирана от векове манипулация.

А има тук и друг далечен намек — ако не позволяваме да раздвоят личността ни, ще бъдем силни, няма да бъдем крепители на потисническата държава, покорни бурмички в нейната армия. Че у автора се таи този копнеж по единство и цялост на личността, показват почти всички негови творби. Но и този текст преди това загатва същото — чрез противопоставка с раздвоението на „някои от философите и моралистите“, които в своите писания постоянно говорят за „висшите наслади на душата“, сеейки презрение към „низшите“, макар че в същото това време в душата им дращи безпокойство, да не би слугинята да е прегорила печеното“. Тази стрела е отправена към официалните представители на буржоазната наука (слугиня...), за които моралистиката е словесно упражнение. За личност като Хаджийски тя е съществуване.

Авторът на „Психология на военната дисциплина“ не се занимава със спекулативни издирвания, разсъждения и построения. Той борави с конкретност, търси истини и ги внушава, домогва се до практически резултати, до въздействие. И все пак от време на време декларира научна неутралност, споменава за дефиниции. Последната XXI част започва с обещание: „Приключвайки въпроса за създаването на нова войнишка личност, или по-право на *нов войнишки комплекс*, трябва да се спрем сега и върху научния смисъл на тези изрази.“ Досега явно той се е спирал на някакъв друг смисъл. А колкото до научното дефиниране в следващите няколко страници, то се изразява с примера за нещастния съпруг и още няколко подобни.

Хаджийски изобщо не се стреми да изгради научна дефиниция на своите понятия. Напомнянето за „научния смисъл“ е по-скоро код, който отправя към пародийно възприемане на неутралните абстракции, дефинициите. Разколебаното отношение към тях, сериозно-подигравателно, създава тонус на творбата. А освен това определенията при него търсят съвсем други облици.

Афоризмът и афористичното наблюдение често замества формулировката. В „Психология на военната дисциплина“ участието на афористичните елементи е засилено, те имат организираща функция, а наред с това все по-подчертана самостоятелност. Ако изолираме от текста и посочим само няколко от неговите плодородни зърна, ще се види колко обхватно по терен и колко дълбоко по вникване е мисле-

нето на Хаджийски: „Облеклото е представител на цялото наше разширено „аз“ и с това то ни представя не само пред другите, но и пред самите нас“, „Колкото по-голяма значителност си бил във, толкова повече тук изглеждаш „деградиран“, „Колкото човек повече расте, толкова в по-голяма мяра поведението му се обсебва от навика“, „Ние сме още смесица от старата човештина и новия егоизъм, нямаме ред и страдаме както от нашето развитие, така и от нашата изостаналост“, „Никъде космите на нашия дребен егоизъм не настръхват така, както когато трябва да се подели едно парче хляб на четири“, „Получилите повече ядат с нервността на крадци“ (с възможност за разширително тълкуване извън казармата — живеят с нервността на крадци от общонародното достойние), „Началническата воля е надвесена непрекъснато над войника“ (и разширително — над гражданина, над човека в потисническо общество), „Казармата е учреждение между живота и смъртта“, „Колкото един войник е по-прост, толкова е по-беспомощен и толкова по-лесно се поддава на подчинение“ (отново и вторичен смисъл — колкото един народ. . .), „Всяка похвала, дори от нашите врагове, гали нашето самолюбие и ни издига в очите на околните“, „Облечем ли униформата, влизаме в клещите на дисциплината“.

Не е нужно повече да се изтъкват литературните качества в произведението на Хаджийски.

За разлика от портрета на затворниците, където е успял да изгради няколко типа, няколко характера, тука той е пресъздал поредица от характери от различни равнища. На първо място изпъква типът на най-тъжната казармена жертва — войникът интелгент. Той най-трудно се поддава на мушровка и затова дразни, озлобява срещу себе си институцията. Представен е и простоватият селяк, към когото авторът проявява ирония, но и състрадание, назовавайки го обобщително-персонално „Тренчо“. Това е донякъде вариант на фамилярното „чичо“, което той употребява на други места в смисъла, взет от разговорната реч, и в което се съединява разграничение и роднинство.

В текста се споменават, но не са ясно очертани, а само се додират, силуети на различните началници — от стария войник през подофицера и фелдфебела до офицерите.

От друго равнище е „характерът“ на казармата като учреждение. Той е пресъздаден детайлно и убедително. Този надобраз е една скрита цел на произведението, а проблемът за дисциплината като чисто психологически механизъм е текстовата среда, материалът. Казармата е изобразена като рушител на цялостната личност, като машина, която произвежда от жертвите на капиталистическата държава нейни покорни крепители.

А търсим ли типаж от още по-общо равнище — това е самата буржоазна държава, никъде непредставена пряко, но присъстваща неотстъпно, бдяща върху деня и съня на войника, т. е. на своите поданици, за да не се зароди помисъл за действие срещу нея.

„Психология на военната дисциплина“ е отпечатана в книжка 3 на списание „Философски преглед“ за 1940. В следващия брой се появява „Психология на нашето иманярство“.

Още първата дума в тази странна творба на Хаджийски определя настроението: „ако“. Това е нещо като ключ за духа на целия текст, който преминава под знака на условност, загадъчност и хумор. Едната, основната условност е надеждата на иманярите: — Ами ако се подкваси! — както казва циганинът от вица.

Другото съмнение засяга неадекватността на писането и публикуването на произведението. В първата част авторът се запитва: „Но не е ли злоупотреба с вниманието на читателя занимаването ни с дейността на тези хора, особено в този момент, когато светът се обръща с главата надолу, когато държави изчезват от лицето на земята като докоснати сапунени мехури; когато многотонни бомби превръщат довчера цветущи градове в купища развалини, а жителите им в кървава кайма?“

1940 година, лятото. Полша е изчезнала от картата на Европа преди повече от половин година, хитлеристите са прегазили държавите от Северна Европа и са стигнали до Ламанша, над британския остров се сипят бомби. „Психология на военната дисциплина“ бе напълно съзвучна с ботушното време. Но за иманярите в такъв момент?...

Разправяните с военната цензура около предишната творба, осакатяванията на мислите му в нея вероятно са подсказали на съобразителния троянчанин, че неговата идейна позиция все по-трудно може да се прокара в печата и колкото темата на произведението е по-конфликтна, по-социална, по-актуална, толкова по-малка е вероятността то да види бял свят.

Едновременно с това иманярският сюжет е привлекателен, благороден, интригуващ и автор, и читатели. Може Хаджийски да заявява в първата част, че целта му е да вразуми тези лековерници, наивници и заплеси, т. е. „да изпълни една обществена задача, колкото и неголяма да е тя“, може след това пак да споменава за разорителните последици от това увлечение, но ми се струва, че на него самия му е сладостно да се занимава с този проблем, с тази психологическа и житейска загадка.

Това е най-неприложната, най-свободно литературната от всички творби на Хаджийски дотогава. Той е бил привлечен от яркостта и изчистените линии на психологическия тип, като че предназначен само за портретуване. Благоприятно са се стекли и други обстоятелства — срещата с иманяри, които не са рядкост в Троянско, след това вече и активен интерес към тях, посещението (вероятно около 1932—1933), което оставя релефен отпечатък в паметта и някакво зърно на възбуда, което постепенно ще зрее и в даден момент ще се окаже готов замисъл.

Веднага влизат в действие, вече овладени, всички познати съставки — изброяванията (особено щедри в началото), сценките, цитатите от реплики, анекдотите, примерите-историйки. Но в подобен текст всички тези похвати прилягат особено на място, защото в основата си той крие нещо анекдотично, предпоставя именно масалджийство. В това е била и главната опасност — да се увлече авторът в разказването на безкрайните иманярски истории, на които явно се е наслаждал и са му били под ръка, да прекали със забавност.

Композицията е измерена, личи вече опитна ръка. Още във втората част са поместени две автентични писма от 1933, които доразпалват интереса към и без това мамещата тема. Но същевременно те са и самохарактеристика на своите податели, и сведение за понятията, с които боравят тези „сбъркани хора“. В произведението са включени още четири сравнително обемисти иманярски разказа — на безименния иманяр професионалист, на троянчанина Кара Кольо, описанието на Станчовия полугар, (За смока и общата марá) и на Манукбеевата кочия — последните две извлечения от печатана иманяр-

ска книжка. Всички тези сходни и по стилистика, и по съдържание елементи са включени без натрапливост естествено и с мярка. Изглежда, че разказът на иманяря професионалист е бил в действителност твърде нескопосен, защото се дава в авторски преразказ. А още по-вероятно, това си е чисто и просто похват на прозаик, защото в устата на неизвестния иманяр са вложени сведения, които едва ли изобщо са занимавали разкопвачите на съкровища, но които точно в същия момент вълнуват самия Хаджийски: „За българските воеводи, които били преименувани български боляри, както през въстанието Гаврил Хлътов се преименувал на Георги Бенковски.“

В композицията, в подема, с който се води разказът, личи замах и самоувереност. В началото авторът споменава за наука и отново употребява обичайната си ирония към своите герои — „невзрачните фигури на новите ни научни приятели“, както преди — „нашият научен приятел фелдфебела“. Но в това произведение Хаджийски не се съобразява с никакви ограничения, благоприличие, а посяга към всякакъв материал и към всякакви форми, които му изглеждат функционални. Той въвежда документи — писма, статистика, псевдодокументи, цитати от иманярска книжнина, разговори на своите познаници, като си позволява дори и цинизми. Когато му е прилегнало, той е направил и едно дълго отклонение за суеверията в столицата (част VIII). Всичко това говори за укрепнало литературно съзнание, претворяващо материала по свои закони, за да стигне до изказ, който му се струва привлекателен, убедителен и важен.

В случая това е образът на иманяря. И той го е постигнал не толкова с преките психологически наблюдения и характеристики, а чрез целия комплекс (да ме извини читателят за тази втръснала дума) от уж вторични и помощни похвати: примери, сценки, цитати. Това са ярките самопроявления на характера и чрез тях типът получава литературното си и същевременно социалнопсихологическо въплъщение, а именно преките посочвания стават само допълнение, пояснение, обобщение на вече формирания се в съзнанието на читателя образ.

Усетът на Хаджийски за стилистична нагласа е удивителен. Той се проявява дори и в късите бележки под линия, привидно небрежни. В основния текст става дума за несметните размери на имането и като сравнение се сочи прясно болезнен факт: „с него могло да се плати целият борч на България с репарациите заедно“. Не е само до точната лексикална находка „борч“ вместо „държавен дълг“, което не се вмести в представите на простоватите иманяри и няма как да излезе от устата им, а така разказът получава богато двугласие. Към сравнението се прави препратка под линия. Очакваме някакво научно или библиографско посочване. Нова изненада, двугласието продължава и там във вид на допълнение: „Тези пари воеводите били приготвили за освобождението на България. Вълчан ходил при руските царе и им казал: „Дайте войска, пари ние сме приготвили“, но те не му хванали вяра.“ Че парите все са предназначени за някакво общонародно използване, е ясно. Обаче интересно е множественото число „руските царе“ и повторителността при глаголната форма „казвал“. Ако на същото място стоеше конкретно име на някой цар, това би нарушило приказния тон, а така текстът не напуска легендарната стилистика — някога си, някои си царе и той им казал, казал...

Особеност в мисленето и изказа на Хаджийски е виртуозното боравене с лвата полюса на литературния материал — конкретността и

крайната отвлеченост, в случая — неяснота, мъглявост, нишка, изтичаща в подземни пещери... Всички имена, адреси и названия на местности са действителни, включително и нарицателното троянско Асан Манин, което и до днес се употребява от кореняците жители. И това многолюдие не само че не пречи, а спомага да се изгради портретът на иманяря, не го разцентрова, а го фокусира. От десетките имена обаче не се очертава ни една фигура, авторът никъде не си позволява да ги надари с конкретни черти, а всеки от тях прилепя някакъв белег към общия, към събирателния образ. Дори когато въвежда определения за гласа на Кара Кольо при неговия ношен разказ в Балкана — „мекя, спокоен, внушаващ и самоуверен глас на Кара Кольо, един от водачите на българското иманярство“, — това не са качества на отделния човек, а на водача, внушителният тембър е белег на онзи, който печели нови последователи.

Има само едно място, където авторът представя портрет. Новациите са получили писма, докоснали са се до иманярски тайни и у тях е вече разпалено любопитство. В този момент пристига иманярят професионалист:

„Външността му прави дълбоко впечатление. Той е слаб, с тънки черти на лицето. Очите му имат странен блясък: те сякаш не виждат нещата на този свят, а са потънали в друг, невидим, скрит свят на тайни неща и сили. Той говори за този свят така задушевно, с такава дълбока вяра, с такива подробности, с такава самоувереност, че думите му непосредно заразяват. От цялата му личност, от държанието, от езика, от лицето му все поразяваща тайнственост.“

Този подробен и внушаващ портрет изобразява обаче единствения безименен иманяр. Не е трудно да се догадим, че това е литературният портрет на главния герой, творението на Хаджийски — иманярят изобщо. Към него се наслаждават постепенно — предварително или след въвеждането на външния му вид — постъпки, думи, надежди, бъднвания на различните лица, назовани поименно, обаче оставени в ролята на прототипове, варианти, които се стремят към магистралния образ и го съставят.

С това произведение Хаджийски постига кристализацията на своя жанр. Към психологическите наблюдения и определения, които формират жанра при Теофраст и по-късно при Лабрюйер, той бе започнал да присажда и привидно чужди елементи от литература, от всекидневие, от политика. По този начин той преодолява абстрактността на характера-тип и успява да го превърне в конкретен характер-образ. Така той постига не само сетивния и динамика, но и заряд на активност.

Това е мигът, когато Хаджийски е стигнал до яснота за своето призвание и за делото на своя живот. В момента, когато пише за иманярите, той е вече приготвил първия том от „Бит и душевност на нашия народ“ и книгата е вече в печатницата — за това на два пъти се споменава чрез позовавания под линия: явно авторът е бил силно развълнуван, защото е знаел, тази трета поред негова книга е Книгата му. Иначе той едва ли би допуснал двойното самоцитиране.

Отбелязвам това, за да фиксирам момента, в който Хаджийски е стигнал до овладяване на своя жанр. „Психология на нашето иманярство“ всъщност може да се приеме и като едно малко удоволствие, развлечение на ръката, след като е завършен първият том на книгата. И тъкмо затова е толкова ярък отпечатъкът на артистичност, лекота, дори на фриволност.